

AYDAR-ARNASOY KO'LLAR TIZIMINING EKOTIZIMI

Xushvaqtova Madina

Jizzax davlat pedagogika universiteti talabasi

Annotatsiya: O'zbekiston Respublikasi hududidagi Ramsar ro'yxatiga kiritilgan Aydar-Arnasoy ko'llar tizimi suv ob'ektlarining ekologik tizimi batafsil yoritilgan.

Абстрактный: Подробно освещена экологическая система водных объектов Айдар-Арнасоевской озерной системы, включенных в Рамсарский список, на территории Республики Узбекистан.

Abstract: The ecological system of water bodies of the Aydar-Arnasoy lake system included in the Ramsar list in the territory of the Republic of Uzbekistan is covered in detail.

AYDARKOL — Nurota tizmasining shimoliy etagidagi ko'l. Aydarko'l 1960-yillarning oxirlarida asosan Janubiy Qozog'istondagi Chordara suv omboridan keladigan ortiqcha suv hisobiga shakllangan. Ko'l Jizzax va Navoiy viloyatlari hududida joylashgan. Oydarko'lning shimoliy qirg'oqlari Sharqiy Qizilqumga tutashgan. Ko'lning uzunligi 159 km, kengligi 26 km. 2005 yilda Aydarko'lda 44,3 km³ suv bor edi. Hozirgi vaqtda ko'lning maydoni taxminan 3000 km² ni tashkil qiladi.

Aydarko'lning ko'rinishi: Aydarko'l — Nurota shahri yaqinida joylashgan sun'iy ko'l. Ko'l Qizilqum cho'lining o'rtasida joylashgan bo'lib, mahalliy aholi uni cho'lining firuza daryosi deyishadi va bu ajablanarli emas, chunki cho'lining o'rtasida bunday hajmdagi ko'lni yana qayerdan uchratish mumkin. Aydarko'lning tarixi juda qiziq: o'tgan asrning o'rtalarigacha ko'l o'rnida namliksiz quruq yer hosil bo'lgan. Bahorda bu yerda Tuzkon ko'li hosil bo'lib, havo isishi bilan bug'lanib ketgan. Shu bilan birga, suv sathini nazorat qiluvchi darvozali Chordaryo GESi qurildi. GES Sirdaryodan suv olgan, ammo 1969 yildan 1970 yilgacha GES suvdan toshib keta boshlagan, to'g'on buzilmasligi uchun shlyuzlar biroz ochilgan. Natijada Arnasoy pasttekisligiga suv oqib kela boshlagan, keyinchalik Oydarko'l hosil bo'lgan. Ko'l ko'plab kichik soylarni birlashtiradi va O'zbekistonda Orol dengizidan keyin ikkinchi yirik sho'r ko'l hisoblanadi.

Aydar-Arnasoy ko'llar tizimining geografik xususiyatlari: tog' etagidagi Aydarko'lning janubiy qirg'oqlari ancha tekis, suv osti yon bag'irlari esa nisbatan tik. Shimoliy qirg'og'i notekis va tekis, orollar va yarim orollar mavjud. Ko'lning uzunligi 159 km, kengligi 26 km. Haydarko'lning shimoliy qismi ancha sayoz, o'rtacha chuqurligi 10—12 metr, chuqur joylari 26—30 metr, ba'zi joylarda 40 metrgacha chuqurlikda joylashgan. Aydarko'l tor bo'g'ozlar orqali Tuzkon va Arnasoy ko'llari bilan tutashgan. Oydarko'lga Jizzax viloyatidagi Oqbulok drenaji, Sangzor daryosining Qiyli irmog'i, Chordara suv ombori va Arnasoyga quyiladigan Markaziy Mirzacho'l irmog'i suv oladi. 1994-95-yillarning qish-bahorida Chordara suv omboridan kelayotgan suvning ko'pligi natijasida Arnasoy, Tuzkon va Aydar ko'llarining suv maydoni 184 ming gektardan 320 ming gektarga ko'paydi. Suvning minerallashuv darajasi 1 litr uchun taxminan 12-15 gramm yoki undan ko'p. U yer yuzidagi tabiatning turli go'zalliklari va o'ziga xosligini ko'rgan eng ilg'or odamlarni zavqlantirishga va sehrlashga qodir. Aydarko'l Orol dengizining noyob ekologik antipodi, ulkan endoreik suv omboridir. Bu cho'l va dashtlardan charchagan sayohatchilarni o'ziga jalb qiladi. Aydar-Arnasoy suv tizimiga kelganingizda, avvalo, cheksiz zavq-shavqni his qilasis. Bir tomonda Qizilqum cho'li, ikkinchi tomonda ko'lning moviy kengliklari, uning orqasida tog' tizmalari ko'rinib turadi. Ilgari bu yerda sho'r botqoqlar bo'lgan. Keyin tog' daryolari va soylaridan hosil bo'lgan ko'llar paydo bo'ldi. Endi ular Chordara suv ombori suvlari bilan ulkan suv ombori — Aydarko'l ko'lga tutashgan. Suv ombori 3000 kvadrat kilometr maydonni egallaydi. Oddiy motorli qayiqda qirg'oqdan uch kilometr uzoqroqqa borish mumkin emas. Aydarko'l markaziga xavfsiz yetib borish uchun sizga kuchli dvigatelli qayiq kerak bo'ladi. Aydarko'l dengiz sathidan 247 m balandlikda (Boltiqbo'yi tizimi bo'yicha) joylashgan. Aydarko'lda suv osti oqimi yo'q. Qanchalik g'arb tomonda bo'lsangiz, suv shunchalik sho'r bo'ladi.

G'arbda mineralizatsiya litr uchun 8 grammdan oshadi. Og'izda 3-5 g/l ni tashkil qiladi, bu bioorganik hayot uchun qulay sharoit yaratadi.

Aydar-Arnasoy ko'llar tizimining hayvonot va o'simlik dunyosi: Aydar ko'li sohilidagi sayoz suvlar va orollar qamish va boshqa suv o'simliklari bilan qoplangan. Ko'lda ko'ng'iz, ko'kko'z, to'ng'iz, chanoq va boshqa baliq turlari yashaydi. Baliq ovlanadi (yiliga o'rtacha 3 ming tonnadan ortiq). Qora qushlar, merganserlar, qag'irlar, yovvoyi o'rdaklar va boshqa suv qushlarini ko'rish mumkin. Qushlar Orol dengizining qurishi tufayli bu yerga asosan Qoraqalpog'istondan kelgan. Suvning chiroyli rangi va ta'sirchan kattaligi tufayli go'zal ko'l ko'pincha "qumdagi firuza dengizi" deb ataladi. Aydarko'l sohilida ikki mingdan ortiq aholi istiqomat qilmagani bois, ko'l atrofidagi tabiat yovvoyi va inson qadami tegmagan holda qolmoqda. Ko'l qirg'oqlari Navoiy viloyatining Nurota tumanidan Jizzax viloyatining Forish va Mirzacho'l tumanlarigacha cho'zilgan. Ko'lda suv osti oqimlari yo'q, undagi tuz miqdori unchalik ko'p emasligi bu hududdagi o'simlik va hayvonot dunyosining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Baliqlarning ko'p turlari, masalan, sazan, ko'kalamzor, ko'kko'z, to'ng'iz, ko'ylak, baliq ovlash mavsumining rivojlanishi va muvaffaqiyatli baliq ovlash uchun qulaylik yaratadi. Pushti pelikanlar va oqlangan oqqushlar ko'pincha ko'l ustida uchib yurishadi. Bu yerda Qizil kitobga kiritilgan qushlar ham panoh topadi - jigarrang sochli qutan, dengiz burguti, qizil bo'yinli g'oz, kulrang kichik o'rdak, oq ko'zli mayin, dasht palasi, oq dumli qushqonmas va qora kalxat. Ko'lning o'simlik va hayvonot dunyosining xilma-xilligidan tashqari, Aydarko'l dam olish uchun eng qulay maskanlardan biridir. Ajablanarli darajada yumshoq va toza qum bilan qoplangan ko'p kilometrlik plyajlar, qirg'oq atrofida zich o'sgan suv o'tlarining tozaligi, shuningdek, qirg'oq zonasining tinchligi va osoyishtaligi ko'plab ijobiy taassurotlar va unutilmas daqiqalarni beradi.

Aydar-Arnasoy ko'llar tizimining bugungi muammosi: Suv sathining keskin kamayishi va suv sho'rlanishi tufayli Aydar-Arnasoy ko'llar tizimi vayron bo'lish arafasida turibdi. "1994-2000-yillarda Aydar-Arnasoy ko'llari tizimidagi suv hajmi 44 milliard m³, umumiy hududi 350 ming gektarga, uzunligi esa 250 kilometrga yetdi. 2013-2021 yillarda Chordara suv omboridan ko'llar tizimiga o'tkazilayotgan suv hajmi boshqa joyga ko'chirilmasligi tufayli taxminan 34 mlrd.m³ gacha kamaydi. So'nggi 10 yilda ko'l tizimidagi suv sathi 2 metrga pasaydi, sho'rlanish darajasi esa 5,1 g/l dan 8,6 g/l gacha oshdi. Eroziya natijasida qirg'oq chizig'i 15-50 metrga chekindi, ba'zi joylarda esa undan ham kattaroq tuz qatlami 15-20 sm gacha hosil bo'ldi.

ADABIYOTLAR:

1. O'zbekitson Respublikasi Prezidentining qarori, 22.02.2022 yildagi PQ141-sonli "Aydar-Arnasoy ko'llar tizimi boshqaruvini takomillashtirish choratadbirlari to'g'risida" gi qarori.
2. Ravshanova A.R., Nurmamatova F.M., Usmonova E.M., Xushvaqova Z.S. "Aydar-Arnasoy ko'llar tizimining asosiy suv manbalari ularning monitoring" Educational Research in Universal Sciences G` ISSN: 2181-3515 G` VOLUME 1G` ISSUE 6 G` 2022, 367-372 b.
3. Ravshanova A.R., Mamasharipova X.T., Abdumajidova Z.O. G` Aydar-Arnasoy ko'llar tizimida yuz beradigan mavsumiy yog'ingarchilikning bioxilmaxillikka ta'siri"/ "Journal of Natural Science" №5G`3 2022 y. 266-268 b.
4. Sanaeva L.Sh., Ravshanova A.R. "Aydar-Arnasoy ko'llar tizimida ekologik turizmni tashkil etishning hududdagi biologik xilma-xillikni saqlab qolishdagi ahamiyati"/ "Journal of Natural Science" №1/3 2022 y. 141-148 b.
5. Sanaeva L.Sh., Mavlonova S.X., Ravshanova A.R./Biologik xilmaxillikni saqlab qolishda Aydar-Arnasoy ko'llar tizimida ekoturizmni rivojlantirishning o'rni/ "Oziq-ovqat xavfsizligi: Milliy va global omillar" mavzusida III Xalqaro miqyosdagi ilmiy-amaliy konferentsiya. 2021 y 15-16 oktyabr.

6. Ziyatovna Y. Z., Tojimurodovna A. Y., Tojimurodovna A. U. Hydrological characteristics and ecological status of the Aydar-Arnasay lake system //Science and Education. – 2021. – T. 2. – №. 7. – S. 160-169.

7. Ziyatovna Y. Z., Tojimurodovna A. Y., Tojimurodovna A. U. /AydarArnasoy ko'llar tizimining gidrologik tavsifi va ekologik holati // Science and Education. – 2021. – T. 2. – №. 7. – S. 160-169.